
ФІЛОСОФІЯ ПРАВА І ТЕОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

© 2003 р. **В. Д. Бабкін**

Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, м. Київ

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКИ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА ТА ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

Питання про взаємозв'язки і взаємовідносини філософії права та загальної теорії держави і права має суттєве теоретично-методологічне та практичне значення. Для сучасної науки характерне посилення взаємозв'язків між різноманітними галузями, інтегративних тенденцій у їх розвитку. Центральною проблемою інтеграції наук і синтезу знань є проблема їх співвідношення, встановлення та посилення взаємозв'язків між ними.

Ядром інтегративно-загальнонаукових форм пізнання є філософія, яка через світоглядні, методологічні функції, універсальний категоріальний апарат справляє вплив на процес зближення наук.

Філософія права, як загальнометодологічна галузь знання, покликана дати світоглядне розуміння права, його сенсу та призначення для людей, кожної особи, обґрунтувати глибинні соціальні, духовні, етичні передумови права під кутом зору людського буття. Це вчення про граничні засади права як одного і з способів людського буття. Філософсько-правовий підхід характеризується рефлексивністю думки, тоді як загальна теорія права відрізняється теоретизуючою правосвідомістю, пошуком і обґрунтуванням закономірностей розвитку та функціонування державно-правових феноменів. Філософія права осмислює право як неспецифічний предмет, тоді як для теорії права – це всеохоплюючий предмет, процес пізнання правової дійсності. Як указував російський правознавець П. Новгородцев, „філософія – є наука належних відносин, а не практичних зв'язків” [11, с. 15]. Гегель вважав, що наука про право – це частина філософії, а предмет філософії права – це ідея права, поняття права та його здійснення [2, с. 59-60]. Філософія права надає праву певну сакральність, обґрунтованість, справдження впливу на свідомість людей. Це вища духовна форма пізнання права, осягнення та утвердження його сенсу, цінності та значущості у житті людей, кожної особистості. Саме цим визначається основоположне місце філософії права в системі юридичних наук. Філософія пра-

ва обґрунтовує право, як системну основу людської активності, як єдність феноменальності та ноуменальності. Правовий сенс – це мислимі якості права, за рахунок яких визначається його поняття. Це внутрішній зміст правових феноменів, які є предметом та основою взаємного розуміння між людьми [8, с. 259]. П. Новгородцев вважав, що сенс правового буття виявляється у праві людини на гідне існування.

Теорія держави і права – це теорія специфічного соціально-юридичного предмета, яка розробляє сучасні методологічні підходи до дослідження державно-правових явищ, закономірностей їх генезису, структурування та розвитку. Теорія держави і права переводить результати їх філософського пізнання на рівень конкретного розкриття об'єктивної сутності цих суспільних явищ, реалій правового життя. Але теорія держави і права не розчиняється у філософії права, вона має власну сферу дослідження та використання результатів, які, зокрема, виступають системою юридичних знань та юридичної діяльності.

Тільки об'єднання вихідних висновків і абстракцій філософії права про право з юридичними знаннями про його імперативно-нормативну форму створює ту теоретико-методологічну основу, на якій здатна плідно розвиватися загальна теорія держави та права, як наукова основа сучасної юридичної практики. На думку А. Козловського, „філософія без права мертва, а право без філософії порожнє” [6, с. 195].

Розглядаючи проблеми зв'язку і співвідношення філософії права та загальної теорії держави і права, необхідно врахувати плюралізм існуючих підходів до осмислення природи права. Деякі філософсько-правові концепції вбачають вихідну ланку такого осмислення у природному праві, як системі принципів і правил – життєдіяльності людей (право на життя, продовження роду людського, самоутвердження, на власність, особисту гідність, свободу думки, волевиявлення тощо). Ці ідеї та принципи, відбиваючись з до-

помогою розуму через правосвідомість, набувають характер ідей розуму у вигляді норм позитивного права. Саме природне право не може виступати регулятором поведінки людей, оскільки його вимоги невизначені, неконкретні.

Значний внесок у розвиток концепції природного права зробив німецький філософ І. Кант. Він розрізняє поняття права у вузькому значенні слова, тобто позитивне або статутарне право та в більш широкому (право справедливості та право крайньої необхідності). При цьому Кант зауважує, що „всьяке право залежить від закону” [5, с. 84, 111].

Кант розглядав право як абстрактну теорію понять, результат роботи чистого розуму, але при цьому вказував, що „поняття право – це чисте, але спрямоване на практику поняття” [5, с. 80-111]. Орієнтацією на практику проникнута і його думка про те, що „право сполучене з правомочністю примушувати”.

Поєднання ідеального (раціонального) та практичного в праві набуває ще більшу чіткість у Гегеля. Він розрізняє філософське та прикладне розуміння права. “Ідея права – це свобода, це філософське розуміння права”. Воно призначене для філософів і законодавців, оскільки дає їм критерії розрізнення правового та неправового. Прикладне розуміння права призначене для громадян. Це закони, система позитивного законодавства, в яких має втілитися філософське розуміння права. Гегель вбачає основне завдання філософії права в її очищенні від ідей природного права XVII-XVIII ст., прихильники якого трактують природне право як щось від віку дане та застигле [2, с. 59-60]. Необхідно розуміти право та державу такими, якими вони є, а не уможливно будувати їх у формах, якими вони мають бути. Гегель заперечує протиставлення природного права позитивному: перше, у його розумінні, – це розумна основа позитивного права, як наявного буття свободи.

У процесі розвитку філософії права робилися спроби подолати дуалізм двох одночасно діючих теорій права – природного та позитивного права шляхом знаходження свого роду ідеальної формули співвідношення між ними. Так, на думку В. Соловйова, Є. Трубецького, над позитивним правом знаходиться вища категорія – совість. П. Новгородцев характеризував природне право як ідеальну вимогу “практичного майбутнього права”. Б. Кістяківський, Є. Спекторський, А. Фатєєв розглядали природне право як належне, яке втілюється у сушому.

Деякі представники сучасної неокласичної філософії права намагаються уникати поняття

“природне право”, замінюють його поняттям “справедливість”, “ідея права”, “надзаконне право”. При цьому нерідко відбувається сплутування права та моралі, формального та фактичного при трактуванні категорії “природне право”, абсолютизація відносних моральних цінностей, яким повинно відповідати позитивне право.

У сучасній філософії права та загальній теорії держави і права продовжується переосмислення змісту правової реальності, підкреслюється необхідність вироблення такого праворозуміння, яке б змогло уникнути апіоризму теорії природного права та релятивізму юридичного позитивізму. В цьому процесі взаємодіють різні типи праворозуміння, визначення характеру відносин між суб’єктами права. Особливого значення набуває інтерсуб’єктивний підхід, зокрема його комунікативна теорія, який обґрунтовує компроміс між ліберальним і соціальним розумінням справедливості, між особистісною та громадянською автономією. Прибічники цієї концепції будують її на припущенні, що право – це соціальне явище і здійснюється тільки у соціальному контексті. Право виступає як інтегрована частина соціокультурної реальності, а не автономна сфера норм і абстрактних уявлень про ідеальне (належне) право.

Певною мірою цей підхід збігається з комунікативною концепцією суспільства, створеною Ю. Габермасом, яка доводить, що саме комунікація є основною інтеграційною силою в суспільстві. А право – це механізм соціальної інтеграції, що виникає у процесі взаємного визнання громадянами прав один одного. Цей напрям сучасної соціально-філософської думки доводить, що саме спілкування є визначальною ознакою соціальності як на рівні соціуму, так і на рівні окремого індивіда. Людина здатна усвідомити себе і самореалізуватися лише за умов постійних контактів з іншими.

Одним з варіантів подолання дуалізму природного та позитивного права є концепція юридичного лібертаризму, яку розвивають російські правознавці В. Нерсисянц, В. Четвертін, А. Мамут, В. Зорькін та інші. Предмет філософії права вони визначають як розмежування права та закону, при цьому під правом розуміється право суспільне, соціально-історично зумовлене, що народжується в об’єктивних суспільних відносинах. Законодавець відкриває право в об’єктивних відносинах, а потім формулює його в законі.

Ця концепція піддається критичним оцінкам як з боку деяких юристів, так і філософів. При цьому вказується, що лібертаризм не розглядає

питання щодо критеріїв справедливості права, розчиняє особу в об'єктивних процесах [9, с. 5].

Російські правознавці О. Мартишин, Б. Топорнін, А. Венгеров та інші критично оцінюють теоретико-методологічні позиції лібертаристів за умоглядне тлумачення поняття права, за протиставлення права закону, що, на їх думку може породжувати неповагу до закону. При цьому, підкреслюють вони, реалізація високих загальнолюдських цінностей (свободи, рівності, справедливості, людської гідності) неможлива без їх формально-юридичного вираження та закріплення в законі, як офіційно-владному установленні. Дослідження та вивчення позитивного права досягається за допомогою використання системи методів – філософських, загальнонаукових, спеціальних, групових. Для юристів особливого значення набуває юридична догматика – аналітичне опрацювання нормативного матеріалу, його коментування, систематизація, класифікація, розробка проблем правотворчості та правозастосування, юридичної техніки тощо. Але при цьому слід зазначити що поза сферою юридико-аналітичного підходу залишається ціла наука проблем світоглядного, методологічного, філософського характеру, що належать до предметної сфери філософії права [14, с. 35].

За останні роки правознавці С. Алексєєв, П. Рабінович, А. Колодій та ін. намагаються подолати бінарність опозиції – “природне право – позитивне право”, “право – закон”. Виходячи з філософської інтерпретації категорії “сєнс права”, вони обґрунтовують необхідність взаємної відповідальності суспільства, держави, особи задля забезпечення соціальної солідарності, вирішення суспільних конфліктів. При цьому передусім підкреслюється соціальний характер права. На цій основі використовується термін “загальносоціальне право”, як своєрідний аналог природного права. Загальносоціальне право виникає та існує незалежно від держави, формується всіма інститутами та процесами громадянського суспільства, має загальносоціальну природу та є загальносоціальним феноменом [7, с. 172-175]. Загальносоціальне право існує у вигляді найбільш зрозумілих принципів правового порядку урегулювання суспільних відносин. Воно обумовлено також природною свідомістю людей, їх життєвими потребами. Далі прибічники цієї концепції розглядають юридичне право, як засіб та форму конкретно-історичної інтерпретації та реалізації прав людини – внутрішнє законодавство, нормативно-правові акти. Таке право – наслідок державної діяльності втілення вказаних принци-

пів через державне волевиявлення. Загальносоціальне право не охоплюється повністю юридичним правом, яке є системним, загальнообов'язковим, формально визначеним, закріпленим в нормативно-правових актах [12, с. 74-78]. У сучасних умовах спостерігається процес зближення загальносоціального та юридичного права і все більшого значення набуває ознака моральності, яка є основою загальносоціального та юридичного права.

Однією з актуальних проблем взаємозв'язку та взаємодії філософії права та загальної теорії держави та права є вирішення питання про зміст поняття “пріоритет прав людини”. Як відомо, аксіомою правового персоналізму є твердження про те, що найвищою соціальною цінністю є людина, а утвердження і забезпечення її прав і свобод – головний обов'язок держави. В процесі теоретичного подолання патерналістського тлумачення прав людини, що випливає з безумовного пріоритету державних і суспільних інтересів над інтересами окремої особи, обговорюється питання про співвідношення автономії особи та громадянської автономії. Підкреслюється, що предметом правового захисту та правового визнання має бути не стільки емпірична особа з конкретними інтересами та потребами, скільки її визначені властивості, тобто здатність здійснювати вибір в умовах самообмеження та самоконтролю у ситуації взаємного визнання значущості прав інших особистостей та їх спільнот [8, с. 276-277].

Свої домагання свободи особа має узгоджувати з такими ж домаганнями інших членів суспільства. На цьому базується упорядкованість суспільного життя, що забезпечується правом. Як підкреслював Кант, людина – активна фігура соціального прогресу, яка реалізує свої права і обов'язки у взаємодії з іншими суб'єктами у рамках соціуму [5, с. 139-140].

Кант, на відміну від деяких представників правового персоналізму, зауважує, що свобода, яка гарантується правом, передбачає *обмеження* (підкреслено нами. – В.Б.) моєї свободи свободою всіх інших осіб, що призначення права полягає у тому, щоб увести волю і свавілля індивідів у розум і загальнозначущі рамки. Вищим категорично-безумовним обов'язком Кант вважає “глибоку повагу до прав інших людей, як святині. Вони недоторканні та непорушні” [4, с. 306]. На цій основі німецький філософ проголошував взаємну відповідальність особи та інших громадян [5, с. 139-140].

Прибічники комунікативної теорії виходять з кантівського розуміння визнання співіснування людей на основі взаємності, тобто такого по-

рядку, який може бути названий справедливим. При цьому увага звертається на характер процесів взаємодії суб'єктів соціуму, їхньої комунікації та інтерпретації позиції один одного. Саме право виступає як умова можливості соціальної інтерпретації на основі комунікативної взаємодії, соціального консенсусу. З урахуванням особливостей співвідношення автономії особи та громадянської автономії, взаємного визнання значущості прав усіх особистостей та їх спільнот у суспільстві в реальній дійсності в одному випадку реалізується пріоритет особистісних інтересів, в іншому – суспільних чи їх органічне поєднання [3, с. 108].

Як указує С. Максимов, між особистісною та публічною автономією (системою прав людини та суверенітетом народу) існує певна напруженість чи суперечність. Вона вирішується в процесі розвитку правових регуляторів, які могли б бути визнаними усіма можливими зацікавленими суб'єктами [8, с. 220-222]. Зауважимо, що у чинній Конституції України закріплено принцип взаємної відповідальності всіх суб'єктів права у ст. 3, 23, 68 та ін.

В. Соловйов вбачав сутність права у рівновазі двох моральних інтересів – особистої свободи та загального блага [13, с. 457].

На міжнародній конференції в Інституті держави і права РАН у 2000 р. “Держава та право на межі сторіч” критично оцінювалось спрощене розуміння тези про пріоритет прав людини над правами всякої спільноти. На думку О. Мартишина, ідея пріоритету чи вищої цінності прав особи логічно не спроможна, оскільки будь-яке об'єднання, у тому числі держава, складається з людей, котрі мають за Конституцією такі самі права, як особа, котра претендує на пріоритетність своїх прав [10, с. 163]. Підкреслюється, що питання про співвідношення інтересів людини, суспільства та держави може бути вирішено не шляхом протиставлення одних інтересів іншим, проголошення державних чи особистісних інтересів пріоритетними, а встановленням їх реальної співвідносимості. Вона охоплюється не спрощенням поняття переваги суспільних інтересів чи інтересів людини, а складним діалектичним поєднанням цих інтересів, яке враховує як їх пріоритетність, так і паритетність, баланс, узгодженість, гармонійність.

Однією з насущних проблем філософії права та теорії держави і права є вирішення питань поступового подолання суттєвого розриву між теорією та практикою, між декларативними положеннями законів та їх реальним втіленням у життя. Іноді філософію права розглядають виня-

тково як галузь знань, що не має безпосереднього виходу на юридичну практику. Варто нагадати, що Кант, визначаючи право як результат роботи “чистого розуму”, не заперечував, що поняття “право” спрямоване на практику [5, с. 111].

Оскільки право – сфера практичного життя людей, то філософія права лише тоді знаходить необхідну змістовність і теоретичну вагомість, коли вона стосується позитивного права, органічно пов'язана безпосередньо з “живим” правовим матеріалом, стає прямим результатом його творчого осмислення.

Творчі контакти філософії та правознавства сприяють розумінню права не тільки як функції держави, але й, передусім, як сутності соціального буття та духовності людини.

Подолання вказаного розриву теорії та практики потребує розширення взаємодії філософії, соціології, теорії держави і права у вивченні механізмів, динаміки, соціальних результатів функціонування держави і права. Така взаємодія ґрунтується на своєрідному принципі взаємодоповнюваності у сфері соціального пізнання, який дозволяє зберігати теоретичну цінність будь-якого альтернативного погляду в системі їх цілісності.

Багатомірний підхід дозволяє розглядати індивідуально-особисті, публічно-правові засади як такі, що належать до різних вимірів суспільства і людини, а не виключають одна одну [1, с. 17-19].

Розвиток контактів філософсько-правових та юридичних досліджень не повинен приводити до послаблення нормативності права, його нормативної визначеності, без чого неможливо реалізувати принцип рівності всіх і кожного перед законом і судом.

Зростання інтересу українських юристів до філософії права в сучасних умовах пов'язане з такими факторами, як потреба розвитку права й удосконалення методології його дослідження, необхідність правового осмислення нових соціальних проблем, подолання жорсткої ідеологічної заданості.

Список літератури

1. Бабкін В., Усенко Б. Нарис історії розвитку загальної теорії держави і права, філософії та енциклопедії права // Антологія української юридичної думки. В 6 т. – Т. 1. – К., 2002.
2. Гегель Г.В.Ф. Філософія права. – М., 1990.
3. Засць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. – К., 1999.

4. *Кант И.* Из лекций по этике (1780-1782 гг. // *Этическая мысль: научно-публицистические чтения.* – М., 1988.
5. *Кант И.* Соч. в 6 т. – М., 1966. – Т. 4 ч. 2.
6. *Козловський А.А.* Право як пізнання: Вступ до гносеології права – Чернівці: Рута, 1999.
7. *Колодій А.* Принципи права. – К., 1999.
8. *Максимов С.И.* Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х., 2002
9. *Мартышин О.* О либертарно-юридической теории права и государства // *Государство и право.* – 2002. – № 10.
10. *Мартышин О.* Справедливость и право // *Государство и право на рубеже веков.* Матери-
- алы Всероссийской конференции «Проблемы теории и истории». – М.: Институт государства и права РАН, 2001.
11. *Новгородцев П.* Психологическая теория права и философия естественного права // *Юридический вестник.* – 1913 – № 3.
12. *Рабінович П.М.* Основи загальної теорії держави та права. – К., 2001.
13. *Соловьев В.* Оправдание добра. Соч. в 2 т. – М., 1998. – Т. 1.
14. *Філософія права.* Навчальний посібник / За ред. *М. Костицького, Б. Чміля.* – К., 2000.

В. Д. Бабкин

ВЗАИМОСВЯЗЬ ФИЛОСОФИИ ПРАВА И ОБЩЕЙ ТЕОРИИ ГОСУДАРСТВА И ПРАВА

В статье анализируется проблема соотношения и взаимосвязей философии права и общей теории государства и права. Одним из основных различий между ними есть то, что философия права характеризуется рефлексивностью мысли, тогда как теория государства и права отличается теоретизирующим правосознанием. Среди научных проблем, совместных для обеих дисциплин, выделяются вопросы переосмысления правовой реальности, приоритеты прав человека и постепенного преодоления значительного разрыва между теорией и практикой.

V. D. Babkin

INTERRELATION OF PHILOSOPHY OF LAW AND GENERAL THEORY OF STATE AND LAW

The article treats the issue of correlation and interrelations of philosophy of law and general theory of state and law. One of the basic discrepancies between them is that the philosophy of law is characterized by the reflexivity of idea, whereas the theory of state and law differs by its theorized legal consciousness. Among scientific problems, common to both disciplines, there are distinguished issues concerning re-comprehension of the legal reality, priorities of the human rights and gradual overcoming the considerable breakage between the theory and practice.